

AVRUPA'DA İSLAM İLAHİYATI: ALMANYA ODAKLI BİR İNCELEME

Cemal TOSUN*

Öz

Bu makale, Almanya odaklı olarak, Avrupa'da Yükseköğretimde İslam İlahiyatı konusunda yaşanan gelişmeleri konu edinmektedir. Amaç, son yıllarda Avrupa üniversitelerinde İslam İlahiyatı ile ilgili yaşanmakta olan gelişmeleri tespit ederek imkânlar ve sorunlar bağlamında değerlendirmektir. Yahudi-Hıristiyan-Batı değerlerine sahip olan Avrupa devletleri ve milletleri, birlikte yaşamak durumunda oldukları ve sayıları giderek artan Müslümanların kendileriyle uyum içinde yaşayabilmelerinin yollarını aramaktadır. Konu Avrupa'da İslam'ın ve Müslümanların geleceği açısından önem arz etmektedir. Bu arayışların bir boyutu da Avrupa üniversitelerinde İslam ilahiyatı programı oluşturma çalışmalarıdır. Acaba Avrupa değerleriyle uyumlu yaşayacak bir İslam yorumu üretmek mümkün müdür? sorusu, başta Almanya olmak üzere Avrupa genelinde üzerinde durulan önemli bir meseledir. İki binli yıllarda başlayan ve son on yıldır hız kazanan İslam ilahiyatı akademik arayışı ve çalışmaları bu soruya cevap üretmek amacıyla. Batı Avrupa değerleri ile barışık yaşayabilecek bir İslam anlayışını üretmek ve bu İslam anlayışıyla İslam din eğitimi ve din hizmetleri verecek insanları yetiştirmek Avrupa'daki İslam İlahiyatı girişimlerinin temel amacını oluşturmaktadır. Konu, ilgili literatüre dayalı olarak metin analizi ve uzun yıllara dayalı tecrübeler ışığında otobiyografik yöntemlerle ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Avrupa'da Müslümanlar, İslam İlahiyatı, Avrupa'da İslam İlahiyatı, İslam Din Eğitimi, Alman İslam'ı, Avrupa İslam'ı

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Din Eğitimi Anabilim Dalı
e-posta: tosun@divinity.ankara.edu.tr ORCID: 0000-0002-9941-4769

Atıf/Cite as: Tosun, C. (2020). "Avrupa'da İslam İlahiyatı: Almanya Odaklı Bir İnceleme". Dini Araştırmalar. 23(59): 285-308. DOI: 10.15745/da.789577

Islamic Theology in Europe: A Germany-focused Review

Abstract

The present article deals with the developments in Islamic theology in higher education in Europe with a focus on those in Germany. The main objectives of the study are to identify the developments regarding Islamic theology at European universities in recent years and to evaluate these developments in the context of the opportunities and problems. Since European states and nations, possessing Judeo-Christian-Western values, are in search of ways to enable Muslims to live in harmony with themselves due to the growing Muslim share of the population throughout Europe. This issue has great importance for the future of Islam and Muslims in Europe. One aspect of these pursuits concerns the establishment academic programmes on/over Islamic theology at European universities. The question of “*Is it possible to develop an interpretation of Islam that will live in harmony with European values?*” is an important issue that is being focused on across Europe, especially in Germany. The academic studies of Islamic theology, addressing this question, started in the 2000s and has gained momentum over the past decade. Creating an understanding of Islam to live in peace with Western European values and educating people who will provide Islamic religious education and religious services within this scope are the main goals of the initiatives for introducing the Islamic theology programmes at European universities. The subject is addressed by the autobiographical methods in the light of many years of experience and the literature survey.

Keywords: Muslims in Europe, Islamic Theology, Islamic Theology in Europe, Islamic Religious Education, German Islam, European Islam.

Summary

The programmes in Islamic theology and different institutions to implement them have been established in the state universities of various European countries, mostly in Germany since 2010. Some of these institutions have the status of a department, some are institutes or research centres, and very few of them are the faculties. European universities essentially, are familiar with the field of Islamic Sciences (Islamistic, Islam Wissenschaft) in the context of philology and religious sciences whereas the developments in the field of Islamic theology are quite new. The attempts to train teachers of Islamic religion in Germany, in the early 2000s have developed towards the establishment of Islamic theology at various universities since 2010.

The development of Islamic theology in Europe takes place with the discourse and discussions of the “European Islam” or more often the “German Islam”, simultaneously. These developments are of great importance for the Muslims living in European countries (also called European Muslims) as well as the European states and nations, because of the claims to develop and teach a new understanding of Islam, and to train qualified manpower to provide Islamic religious education and religious services to European Muslims. The new understanding of Islam, called European Islam or German Islam, which supposedly aims to increase harmony with Western values, is met with mistrust and criticism by the majority of Muslims.

There are many factors affecting the start and progress of the academic developments in the field of Islamic theology in Europe. The needs such as religious education and religious services of European Muslims are at the top of these factors. These needs, which have been met from the foreign countries until the latest developments, are now intended to be met by the domestic human-resource trained in the country. The expectations of the social-cultural-political environment in which Muslims live in European countries constitute the other important factor. These expectations can be summarized as having an understanding of Islam that can live in harmony with Western civilization and values based on Judeo-Christian culture.

The various higher education institutions and/or programmes on Islam that have long existed in Europe can be classified into three groups. The first group involves the philological (Arabic science, Turcology) and orientalist academic structures, included in the official higher education system and dates back to the 19th century. The Institute of Islamic Sciences and its programmes in Germany, first established in the 20th century and studied within religious sciences, are also included in this group. (Wissenschaftsrat 2010: 37). The second group comprises the higher Islamic educational institutions that Muslims have established under various names and have special status for the purpose of educating religious officials, religious teachers and Muslim theologians. Some higher Islamic educational institutions established with the initiative of Muslims in the Netherlands and France are in this group. The third group includes Islamic theological institutions and programmes composed at the state universities of some European countries. These are mostly located in the universities in Germany, the Netherlands, Austria and Belgium. The subject of this article concern this group along with the referring to the first two groups and focuses on the case in Germany.

The first steps regarding to Islamic theology in higher education in Germany were taken with the establishment of a certificate program for training Islamic teachers at the Friedrich-Alexander University in Erlangen-Nurnberg in 2002. In the same year, an Islamic programme was introduced at Goethe University in Frankfurt am Main. This programme aimed to train Muslim theologians and was founded with the financial participation of the Turkey's Directorate of Religious Affairs. In the following years, the University of Osnabruck also started a certificate program for training Islamic teachers with distance education. In 2004, an Institute of Islamic Studies which is also aimed at training teachers was established at the University of Munster and the first German professor of Islamic theology was appointed.

The forming of Islamic theology as a scientific field at German universities started with the recommendation of the Wissenschaftsrat/Scientific Board on theological education in 2010. (See Wissenschaftsrat 2010) Specific recommendations on Islamic theology are also included in this resolution which is related to Catholic, Protestant, and Jewish theologies in general. Therefore, it should not be perceived only as aimed at Islam. This recommendation of the Scientific Board (Wissenschaftsrat) also provided the basis for the financial and political support of the German State for the institutionalization and execution of Islamic theology at universities.

Islamic theology at German universities, as a field of science, is on par with the theologies of other religions. This is a significant advantage. However, the aim of creating an understanding of Islam that is appropriate for living in harmony with the German state, law and social-cultural values are differing from the other theologies. This raises the problem of independence of Islamic theology in terms of methodology and content. In accordance with this mission, it is envisaged to produce knowledge with the methodologies of Christian theology and Islamic sciences in terms of scientific methodological approach. It shows that the adoption of historical-critical and hermeneutical methodology is desired and supported. In other words, a model in which the classical method and content of Islamic theology is investigated and taught is not preferred. The selection, appointment and training of Islamic theological academic staff is conducted also in this perspective. In this respect, there is a great inconsistency between the Islam understanding of the Muslim communities living in Europe and the one that is desired to be created with the newly composed Islamic theologies. New approaches and initiatives are needed to be developed to eliminate this inconsistency.

Giriş

1. Avrupa’da Yükseköğretimde İslam ve İslam İlahiyatı

Avrupa’da yükseköğretimde İslam’a yönelik farklı kurumlar ve öğretim programları mevcuttur. Bunlardan bir kısmı özel statüdedir ve resmi yükseköğretim sisteminin dışında veya yanındadır. Müslümanların, din görevlisi, din dersi öğretmeni ve İslam ilahiyatçısı yetiştirmek amaçlarıyla çeşitli isimlerle açtıkları yükseköğretim kurumları bu grubu oluşturur.¹ Hollanda ve Fransa’da Müslümanların girişimleriyle açılan bazı yüksek İslam eğitim kurumları bu statüdedir. Bir kısmı ise resmi yükseköğretim sisteminin parçasıdır. Bu ikinci gruba girenlerin ilklerini, açılışları 19. yüzyıla kadar uzanan filolojik (Arabistik, Türkoloji) ve oryantalistik akademik yapılar oluşturur. Din bilimleri yaklaşımıyla faaliyet gösteren İslambilim enstitü ve programları ise Almanya’da 20. Yüzyılda kurulmaya başlanmıştır (Wissenschaftsrat 2010:37). Üçüncü bir grupta ise bazı Avrupa ülkelerinin devlet üniversitelerinde açılan İslam ilahiyatı kurum ve programları yer alır. Benim makalemın konusu bu üçüncü gruba dairdir. Bununla birlikte ilk ikisine atıflarda bulunmaktadır.

2. Avrupa’da Müslümanlar ve İslam İlahiyatı

“Avrupa’da yaşayan Müslümanlar” Balkan ülkeleri ve Büyük Britanya dahil tüm Avrupa ülkelerinde yaşamakta olan Müslümanları ifade etmektedir; son dönemlerde Avrupa Müslümanları da tabiri de kullanılmaya başlanmıştır (Aydın 2019). Bu makalede meseleye, İslam ilahiyatı konusunda son yıllarda yaşanan gelişmeler nedeniyle, daha çok Batı Avrupa Müslümanları ve özellikle de Almanya odaklı yaklaşılmaktadır. Dolayısıyla işgücü göçü sebebiyle çeşitli ülkelerden Avrupa ülkelerine yerleşen Müslümanlar çerçevesinde gelişen İslam İlahiyatı gelişmeleri üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bununla birlikte konu elbette köken ve tarihsel geçmiş itibarıyla zaten Avrupalı olan ya da Avrupalılaştırmış olan Müslümanları da dışarıda bırakmamaktadır.

Avrupa’da yaşayan Müslümanlar hakkında tam istatistiki bilgiler vermek mümkün olmasa da sayılarının tahminen 50 milyonu aştığı ve sürekli bir artış gösterdiği bilinmektedir (Statista 2020). Göçler ve doğum oranları sebebiyle Batı Avrupa’daki Müslüman nüfusu da sürekli bir artış eğilimindedir (Pew Research Center 2017).

Batı Avrupa Müslümanları din hizmetleri ve din eğitimi ihtiyaçlarını karşılayacak insan gücünü uzun yıllar boyunca dışarıdan, çoğunlukla da geldikleri ülkelerden temin ettiler. Müslüman nüfusun ekseriyetini misafir işçi statüsündekiler oluşturduğu için gelinen ülkelerden din görevlisi ve din eğitimcisi

temini Avrupa devletleri için yakın zamana kadar ciddi bir sorun oluşturmadı. Hatta onlar açısından, bir ihtiyacın karşılanması, bunun finansmanı, dini-ahlaki eğitilmişlik gibi boyutlarda bir kolaylık ve katkı da olmuştur denilebilir. Yine de 1980'lerden (Örnek: Gündoğdu 2019) itibaren okullardaki İslam din dersleri öğretmenlerini ve imamları Avrupa ülkelerinde yetiştirme hususu her zaman gündeme gelmiştir. 2020 güz aylarında Fransa'da yaşanmakta olan gelişmeler ise bu tartışma ve arayışların canlı bir şekilde devam ettiğini göstermektedir (Köseoğlu 2019).

1990'lı yıllardan itibaren Avrupa'da yaşayan Müslümanlar açısından misafir işçilik statüsünden kalıcılık ve vatandaşlık statüsüne doğru geçiş eğilim ve tartışmaları başlamıştır. Bu gelişme, iki binli yıllara yaklaşıldıkça, ülke dışından ve özellikle de gelenen ülkelerden Müslüman din görevlisi ve din eğitimcisi istihdamının sorgulanmasını beraberinde getirmiştir. Her Avrupa ülkesinin kendi İslam din görevlilerini, öğretmenlerini ve ilahiyatçıları yetiştirmesi ideal olarak görülmüştür.²

Göçmen Müslümanların misafir işçi statüsünden vatandaş statüsüne geçişleri sürecinde, İslam din hizmetleri ve eğitimi ile ilgili politika değişimini, araştırmacı ve misafir ya da Erasmus değişim programları öğretim üyesi olarak 1988'den itibaren içinde yer aldığım bir süreç olarak şöyle özetleyebilirim: Avrupa ülkeleri, mesela Almanya, açısından misafir işçi statüsündeki Müslümanların alacakları din hizmetleri ve özellikle din eğitimi iki açıdan önem arz etmekteydi: Müslüman kimliklerini geliştirmek ve gerek içinde buldukları ülke toplumunda gerekse döndükleri zaman anavatanlarında uyum sorunu yaşamamak (Bkz. Landesinstitut 1986: 15). Bu çerçevede, her ne kadar Kuzey Ren Westfalya gibi bazı Eyaletler İslam dersi öğretmenleri ve ders programları ile ilgili faaliyetleri kendi ellerinde bulundurmaya tercih etseler de, çoğu eyalette din görevlilerinin ve din eğitimcilerinin gelinen ülke tarafından gönderilmesi ve finans desteği verilmesi ciddi bir sorun teşkil etmiyordu. Aksine ilgili politikaya destek de sağlamaktaydı. Çünkü anavatanlarından dinî konularda da destek almak, kimlik ve bağlılık sürekliliğine katkı sağlamaktaydı. Bu da bir taraftan sağlıklı benlik algısı gelişimine yaptığı katkıyla toplumsal yaşamda uyumluluğa, diğer taraftan da anavatana geri dönüş ve dönüldüğündeki toplumsal uyuma önemli katkı sağlayacaktı. Misafirliğin kalıcılığa ve vatandaşlığa doğru evrildiğinde ise politika, Müslüman kimliği, giderek yoğunlaşan bir yaklaşımla, yaşanmakta olan Avrupa ülkesi toplumuna uyum odaklı düşünülmeğe başlandı. Gelenen ülkenin İslam konusundaki etkisi, hem fikri hem de hizmet sunumu anlamında sorgulanır ve giderek reddedilir oldu (Bkz. Özkan

2020; Posener 2020). Avrupa ülkeleri, kendi kültür ve toplumlarıyla uyumlu yaşayabilecek/yaşanabilecek bir İslam anlayışı ve bu anlayışa göre eğitim ve hizmet verecek insan gücü yetiştirme arayışına girdi (Bkz. Aslan 2009; Sejdini 2016a; Sejdini 2017; Scharar 2016; Khorchide ve von Stosch 2012). 11 Eylül 2001’de ABD’de yaşanan ikiz kuleler faciası ve benzer olaylar bu arayışın temellendirilmesinde ve hayata geçirilmesinde belirleyici rol oynadı. Genel olarak din ve din eğitimi, ilahiyat eğitimi dahil, 2001 olayına kadar özel alan meselesi olarak görülürken, olaydan sonra kamuyu ilgilendiren bir alan olarak görülmeye ve toplumsal barışın desteklenmesinde din eğitiminin önemi üzerinde durulmaya başlanmıştır. Avrupa Konseyi bu konuda tavsiye kararları almaya başlamıştır (Bkz. Jackson 2014; Lähnemann 2017:148-157). Avrupa açısından ehlileşmiş/Avrupalılaştırmış bir İslam anlayışını üretmek ve üniversitelerde, okullarda ve ibadethanelerde bunu öğretecek insanlar yetiştirmek ana hedef haline gelmiştir.³ Bu hususta ehlileşmiş kavramı önemlidir. Çünkü İslam ve Müslümanlar, çoğu Avrupa ülkesinde, o ülkeye ve kültüre ait kabul edilmemekteydi; adı üstünde misafirdiler. Dolayısıyla İslam’ın, misafir Müslümanların kendi anlayış ve yaşayışları çerçevesinde kabulü ve desteklenmesi söz konusuydu. İslam’ın ve Müslümanlığın otantikliğine vurgu yapılırdı. Hatta bazı Müslüman grupların söylemleri çerçevesinde, zaman zaman Türkiye’nin resmi İslam yaklaşımı(!)ndan şikayetlere rastlanırdı. Bir akademisyen olarak çeşitli Avrupa ülkelerinde Türkiye’de din ve din eğitimi konularında katıldığım etkinliklerde gerek çeşitli Müslüman cemaatleri mensupları gerekse Müslüman olmayan kişiler tarafından Türkiye’nin resmi İslam yaklaşımı konu ve soru edilmiştir. Tüm bunlar İslam’a bir yabancı/dış unsur olarak bakıldığını göstermekteydi. Kalıcılık ve vatandaşlık aşamasına geçildiğinde ise yabancı olan bir unsurun ehli/yerli hale getirilmesi anlayışı ortaya çıktı. O zaman da otantiklik yerine Batı’ya uygunluk ve uyumluluk üzerinde durulmaya başlandı. İslam İlahiyatı arayışları da bu çerçevede gelişti.

Söz konusu arayışlar çerçevesinde ülkelere göre farklı modeller ve yaklaşımlar ortaya çıktı. Avrupa ülkelerindeki İslam ilahiyatı ile ilgili gelişmeler devletlerin din-devlet ilişkilerinde sahip oldukları sistemsel yaklaşımlara benzer gerçekleşmiştir (Bkz. Köylü ve Turan 2020; Arabacı 2003). Bu anlamda, Fuess’un tasnifine göre, dört model ortaya çıkmıştır (2007:215-239; ayrıca Bkz. Jackson vd. 2007): (1) Laiklik modeli: Fransa ve İsviçre’nin Frankofon kantonlarında görülür. Bu modelde, devlet yükseköğrenim kurumlarında İslam yükseköğrenimine yer verilmez. Bununla birlikte yüksek İslam eğitimi sunmak üzere, Müslüman kuruluşlara bağlı özel kurumlar açılmasına izin verilir. (2) Herkes için din (Religion for all) modeli: Büyük Britanya, İrlanda,

İsveç, Norveç, Danimarka ve Hollanda bu modeli uygulayan ülkeler olarak gösterilmektedir. (Bkz. Aslan 2009) Bu ülkelerin çoğunda sisteme bağlı özel Müslüman okulları (ilk ve ortaöğretim düzeyinde) açma imkanı bulunmaktadır. Yüksek İslam eğitimi konusunda ise İngiltere’de imam eğitimi için arayışların devam ettiği bilinmektedir. (Bkz. Halstaed 2009) Hollanda’da ise önce özel İslam üniversiteleri açılmıştır. 1997 yılında Rotterdam İslam Üniversitesi, 2001’de ise Avrupa İslam Üniversitesi kurulmuştur. 2005 yılında ise Protestan Amsterdam Free Üniversitesinde 1.5 milyon Avro bütçeli bir program açılmıştır. 2008’de Hollanda hükümeti imamları Hollanda’da yetiştirme kararı almıştır. Leiden Devlet Üniversitesi ve Inholland Uygulamalı Bilimler Üniversiteleri de (2006) İslam ilahiyatı gelişmelerine katılmıştır. (Bkz. Joundi 2009) (3) Resmi tanıma modeli (Official Recognition): Almanya, Belçika, Avusturya, Finlandiya, İspanya bu modeli benimseyen ülkelerdir. Almanya’nın bazı eyaletlerinde İslam hukuken tanınmıştır (Berlin, Hamburg, Bremen). Belçika 1974’de, Avusturya 1912’de, İspanya 1992’de, Finlandiya 1925’de İslam’ı hukuken tanımıştır. Finlandiya’da 2001’de Helsinki Üniversitesinde İslam öğretmeni eğitimine başlanmıştır. (Bkz. Sakaranaho 2009) Almanya, Avusturya ve Belçika’da ise İslam ilahiyatı ve Din Pedagojisi kurum (Enstitü veya Merkez olarak) ve programları açılmıştır. (Bkz. Christians 2009) (4) Tamamen dışlama modeli: Fuess bu modeli uygulayan ülke olarak İtalya’yı göstermektedir. Hiçbir eğitim kademesinde resmi veya özel İslam eğitim kurumuna yer verilmemektedir.

Söz konusu modellerin uygulandığı ülkelerde, açılan İslam yükseköğretim kurumlarının gelişiminde, özellikle amaç açısından farklılıklar izlenmektedir ki, amaç farklılığının muhteva ve yöntemi doğrudan etkilemesi kaçınılmazdır. Fransa’da açılan yükseköğretim İslam din hizmetlerine yönelik insan gücü yetiştirmeye yöneliktir. Bunun yanında din-devlet ilişkileri bağlamında Fransa genelinden farklılaşan Elzas eyaletinde, 2011 yılında, Strassbourg’da İstanbul Üniversitesine bağlı ve DİTİB destekli bir İslam ilahiyat Fakültesi de kurulmuştur. İsviçre’nin Alman bölgesi olan Fribourg Kantonu’nda, Fribourg Üniversitesinde “Islamic Religious Education and Imam Training in Switzerland” programı 2005 yılında açılmıştır. Her iki ülkede de imam eğitiminin ve buna bağlı din eğitiminin hedeflendiğini söyleyebiliriz.

İkinci modeli uygulayan ülkelerden Hollanda’da ise özel girişim olan iki İslam Üniversitesinin genel amaçlı olduğunu ve din görevlisi, din eğitimcisi ve ilahiyatçı yetiştirmeyi amaçladıklarını belirtebiliriz. Bu iki üniversitenin, Hollanda’da açılmakla birlikte, uluslararası olarak planlandıklarını söylemek

mümkündür. Hollanda üniversitelerindeki İslam ilahiyatı programlarının ise daha çok imam eğitimi için açıldığını görmekteyiz. Özellikle hastane, hapis-hane ve askeriyede görev yapacak Müslüman din görevlilerinin -ki, imamlar 1986 yılında bu kurumlarda görev yapan rahip ve hahamlarla aynı statüyü almışlardır- (Bkz. Joundi 2009; Al Abdaoui ve Kramer 2017), eğitimine ağırlık verildiği görülmektedir. Bu itibarla, bu programlarda imamlık ve manevi danışmanlık eğitimi amacı öne çıkmaktadır.

Resmi tanıma modeli uygulayan ülkelerde ise İslam yükseköğretimiyle ilgili çalışmalar daha çok İslam din dersi öğretmeni yetiştirme amacıyla başlamıştır. Bunu bazı ülkelerde eş zamanlı veya ardışık olarak imam eğitimi arayışları da takip etmiştir. Nihayetinde İslam ilahiyatçıları da yetiştirmeyi amaçlayan yaklaşıma ulaşılmıştır. Ülkelerdeki gelişmelere bakacak olursak: Belçika'da Löven Katolik Üniversitesinde bir İslam Programı uygulanmaktadır (Christians 2009, 40; Al Abdaoui ve Kramer 2017). 1998 yılında Viyana'da Avusturya İslam Örgütüne bağlı olarak İslam Din Eğitimi Akademisi özel kurum olarak açılmıştır. Bachelor düzeyinde eğitim veren bu kurum okullardaki İslam Din Derslerine öğretmen yetiştirmeyi amaçlamaktaydı. Bu kurumun öğretmen yetiştirme faaliyetine 2015 yılında son verildi. Viyana-Krems Eğitim Yüksek Okulunda tüm dinlerin öğretmenlerinin yetiştirildiği programa dahil edildi. Viyana Üniversitesinde ise 2007 yılında master düzeyinde eğitim veren bir İslam Din Eğitimi programı açıldı. 2014 yılında Innsbruck Üniversitesinde İslam Din Eğitimi ve İlahiyatı Enstitüsü kuruldu. 1.1.2017 tarihinde ise Viyana Üniversitesi Filoloji-Kültür Bilimleri Fakültesinde İslam İlahiyatı Enstitüsü ve programı açıldı.

Almanya'da ise yükseköğretimde İslam ilahiyatı ile ilgili ilk adımlar 2002 yılında atıldı. 2002'de Erlangen-Nürnberg Friedrich-Alexander Üniversitesinde İslam öğretmeni yetiştirmek üzere bir sertifika programı açıldı (Bkz. Lähnemann 2017:175-177; 2019:316-317). Bu program 2017 yılında aynı üniversitede açılan Department Islamisch-Religiöse Studien (DIRS) içine dahil oldu (<https://www.ird.dirs.phil.fau.de/>). 2002 yılında Frankfurt am Main Goethe Üniversitesinde bir İslam programı uygulamaya konuldu. Bu program Müslüman ilahiyatçı yetiştirmeyi amaçlamaktaydı ve T.C. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın finansal katılımıyla açılmıştı. Öğretmen yetiştirme amacı yoktu. Diyanet tarafından finanse edilen bir profesör kadrosu 2013 yılına kadar işbirliğine devam etti. Aynı yıllarda Osnabrück Üniversitesi de uzaktan eğitimle İslam dersi öğretmeni yetiştirme sertifika programına başladı. 2004 yılında ise Münster Üniversitesinde bir İslam Araştırmaları Enstitüsü kuru-

larak ilk Alman İslam ilahiyatı Profesörü atandı. Bu program da öğretmen yetiştirmeye yöneliktir⁴.

Almanya'da 2002 yılında başlayan İslam ilahiyatı ve Din Eğitimi adımlarında Türk toplumuyla ve Türkiye ile işbirliğine önem verildiği görülür. Erlangen-Nürnberg Friedrich-Alexander Üniversitesindeki programın ilk iki misafir Profesörü Türkiye'den davet edilmiştir⁵. Goethe Üniversitesinde de Diyanet tarafından finanse edilmiş üç Türk Profesör görev yapmıştır⁶. Bu işbirliğinin, diğerlerinin yanında iki önemli sebebi vardır. Biri Türk İlahiyat yaklaşımının Almanya'ya uygunluğu hakkındaki olumlu değerlendirmeler, diğeri ise muhatap Müslüman kitlenin çoğunluğunun Türkiye kökenli olması itibarıyla ulaşılabilirlik meselesidir. Ulaşılabilirlik meselesi, yeni açılan ve bütçe ayrılan programların başarısı ve devamlılığı açısından oldukça önem arz ediyordu. Erlangen-Nürnberg, Goethe-Frankfurt ve Osnabrück üniversiteleri bu hususları göz önünde bulundurarak Türk kurumlarıyla ve akademisyenleriyle ilişkiyi ve iş birliğini önemsemişlerdi. Ancak bu yaklaşım giderek yerini gelinen ülke geleneklerinden uzak kalarak Avrupai bir İlahiyat geliştirme anlayışına doğru terk etti.

Avrupa'da yükseköğretimde İslam ile ilgili gelişmeleri özetle ortaya koyduktan sonra, Almanya örneğinden hareketle bu İlahiyatın temel özelliklerini ele almak yerinde olacaktır.

3. Almanya'da İslam İlahiyatı

İslam ilahiyatının bir bilim alanı olarak Almanya Üniversitelerinde kurulmaya başlaması Wissenschaftsrat/ Bilim Kurulunun 2010 yılında İlahiyat eğitimine dair aldığı bir tavsiye kararı ile başlar (Bkz. Wissenschaftsrat 2010). Alman üniversitelerinde ilahiyat eğitimine yönelik genel bir tavsiye olan bu karar, Katolik, Protestan ve Yahudi ilahiyatları yanında İslam ilahiyatına dair tavsiyeler de içerir.

Bilim Kurulunun bu tavsiye kararı, Alman devletinin üniversitelerde İslam ilahiyatı kurumsallaşmasını (Bkz. Özsoy 2015) finansal ve politik olarak desteklemesinin gerekçesini de oluşturmuştur. İlk etapta, 2010 yılında Münster Üniversitesi Din Araştırmaları Merkezine, Osnabrück Üniversitesi Kültürlerarası İslam Araştırmaları Merkezine⁷ ve Tübingen Eberhard Karls Üniversitesinde İslam Araştırmaları Merkezine birer Müslüman Profesör atanmıştır. Müteakiben, 2011 yılında Erlangen-Nürnberg Friedrich Alexander Üniversitesi Disiplinlerarası İslam Din Öğretimi Merkezine ve Frankfurt am

Main Johann Wolfgang Goethe Üniversitesinde İslam Dini ve Kültürü Araştırmaları Enstitüsüne (Giessen Justus-Liebig-Universitesi ile ortak çalışmak üzere) birer Müslüman profesör atanmıştır.

Federal Eğitim ve Araştırma Bakanlığı bu programlara beş yıllığına bütçe ayırmıştır. 2015 yılında beş yıllık bir bütçe daha verilmiştir. 2019 yılında Berlin Humboldt Üniversitesi ile Paderborn Üniversiteleri de aynı bütçenin destek kapsamına alınmıştır. 2010-2019 yılları arasında sağlanan destek miktarı 44 milyon Avroya ulaşmıştır (Bundesministerium für Bildung und Forschung, Bmbf). Bu proje dışında, Hamburg, Karlsruhe ve Ludwigsburg üniversitelerinde de İslam ilahiyatı ve İslam Din Eğitimi Profesörlükleri ve programları bulunmaktadır.

Almanya yükseköğrenimindeki İslam ilahiyatını; temellendirilmesi, isimlendirilmesi, amaçları, muhtevası, akademik kadroları, gelenekle, yaşanan İslam’la ve Müslümanlarla bağlantısı, üniversitedeki konumu ve diğer dinlerin ilahiyatlarıyla ve din bilimleriyle ilişkileri açısından değerlendirmekte yarar vardır. Bu konuda, Bilim Kurulunun söz konusu tavsiye kararı ile J.F. Engelhardt’ın *Islamische Theologie im deutschen Wissenschaftssystem*, (Engelhardt 2017) isimli doktora çalışması temel kaynaklarımız olmuştur⁸. Bu iki kaynaktan birincisi kurucu metin niteliği taşıması, ikincisi ise süreci başlangıcından itibaren izleyen bir doktora tezi araştırması olması itibarıyla birincil kaynak niteliğindedir. Bununla birlikte konu ile ilgili yapılmış diğer çalışmalara da ulaşılmaya çalışılmıştır. İrdelemeye temellendirme meselesinden başlanabilir.

3.1. Niçin Yükseköğretimde İslam İlahiyatı Eğitimi

Bilim Kurulu kararında genel anlamda teolojinin/ilahiyatın Alman devlet üniversitesinde yer almasıyla ilgili olarak 19. Yüzyıldan beri hakim ve yürürlükte olan anlayışa vurgu yapılır (Wissenschaftsrat 2010: 56). Bu anlayış İslam ilahiyatının Alman üniversitesinde yer almasının da temelini oluşturur. Anlayışın içeriğinde, “devlet ve toplum”, “din ve teoloji” ve “üniversite” açılarından olmak üzere üç boyutlu bir temellendirme söz konusudur.

Dinin toplumsal işlevi ve özellikle de ortak değerler üzerindeki etkisi ve hukuk devletinin kendi vatandaşlarının ve toplumunun bu durumunu nazarı dikkate alması zorunluluğu teolojinin/ilahiyatın devlet üniversitesinde yer almasının bir gerekçesi olarak gösterilir (Bkz. Jaspers 1961). İslam’ın ve Müslümanların mevcudiyeti de aynı çerçevede değerlendirilerek İslam ilahiyatının

üniversiteye yerleştirilmesi gerekli bulunmuştur. Burada ilahiyatların sistem dışına itilerek dinî cemaatlerin kendi değer sistemlerini devleti ve toplumu nazarı dikkate almaksızın geliştirmelerinin ortaya çıkarabileceği toplumsal ve devlete yönelik sorunlara da işaret bulunmaktadır. Üniversitede ilahiyat, dolayısıyla İslam ilahiyatı, dinin; bilim, toplum, kültür, devlet vb. şartlar göz önünde bulundurularak sürekli yeniden yorumlanmasının mümkün kılınması ve böylece radikalizmin önüne geçilmesi konusunda akademik destek sağlayacak meşru tek unsur olarak görülmektedir (Bkz. Der Sachverständigenrat deutscher Stiftungen für Integration und Migration (SVR) 2016).

Dinler ve teolojileri açısından bakıldığında; üniversitede ilahiyat, dinlere teolojilerini daha bilimsel ve interdisipliner yapma imkanı sunarak kendilerini geliştirme ihtiyaçlarına hizmet etmektedir. Üniversite açısından bakıldığında ise; bilim alanı olup olmaması tartışmaları yanında, (Bkz. Honerkamp 2017; Stock 1975) ilahiyatın varlığının, bilim merkezleri olan üniversitelerde karşılaşılan başta etik sorunlar olmak üzere çeşitli insanî anlam sorularına cevap vermede zenginleştirici katkısına dikkat çekilir.

Buradan hareketle, Alman üniversitelerinde İslam ilahiyatına yer vermenin ana temellendirilmesinin, Almanya toplumunun ve devletinin barışık yaşayabileceği bir İslam anlayışı üretmek, Almanya'daki İslam'ın kendini yeniden yorumlayarak üretmesine katkı sunmak ve etik, değer ve anlam ile ilgili sorunlarda üniversiteye İslam bakış açısıyla da katkı sunmak şeklinde özetlenebilir. İlk ikisinin kendisini daha çok belli ettiği her durumda izlenebilmektedir.

Söz konusu temellendirmeye uygun bir İslam İlahiyatının (Bilim Kurulu tavsiye metninde İslam bilimi denilmektedir, ama kastedilen ilahiyat olarak anlaşılmaktadır) üniversitede din bilimi, edebiyat, tarih, felsefe, siyaset bilimi ve sosyal bilimler alanlarından yararlanması ve Arabistik, eski Orientalistik, Judaistik gibi alanlarla olan geleneksel bağını güçlü tutması arzu edilmektedir. (Wissenschaftsrat 2010: 74) Nitekim, Goethe Üniversitesi eğitim öğretim yönetmeliğinin ikinci maddesinde, İslam ilahiyatının genel olarak manevi, kültürel ve sosyal bilimsel disiplinlerle bağlantılandırmayı amaçlayan bir alan olarak betimlemektedir (Goethe-Frankfurt Üniversitesi 2011).

Wissenschaftsrat, üniversitelerde kurulması gereken İslam ilahiyatları (metinde Studien/Araştırmaları) için, İslam öğretmenliği eğitimini de gereke göstermektedir. Söz konusu karara kadar çeşitli üniversitelerde açılan ve öğretmen yetiştirmeyi amaçlayan deneme programlarına ve profesörlüklerine atıfta bulunarak bunların mutlaka İslam ilahiyatı anlamında İslam Araştırma-

ları programlarıyla birlikte olması gerektiğine işaret edilmektedir (Wissenschaftsrat 2010: 75). Bu da yetiştirilecek öğretmenin sahip olması gereken Avrupa İslam anlayışını da üretme ihtiyacına bir işaret olarak değerlendirilebilir.

3.2. Amaçları ve Görevleri

Wissenschaftsrat İslam ilahiyatı için şu görevleri ön görür: İslam din dersi öğretmenleri ve İslam din pedagogları, cami hizmetleri için din görevlileri, sosyal hizmetler için nitelikli insan gücü ve ilahiyatçı akademisyenler yetiştirmek (Wissenschaftsrat 2010: 82; Özsoy 2015: 56,57). Bunların hepsinin üstünde ise, temellendirmelerde değinilen hususlarla mütenasip olarak ehlileşmiş/Avrupailemiş yani Alman toplum, kültür ve devlet sistemiyle uyumlu yaşamayı mümkün kılacak bir İslam anlayışı geliştirmek en önemli amaç ve görevdir (Ayrıca Bkz. Sejdini 2016a, 2017; Khorchide 2012). Almanca literatürde, bu konuda “Zähmung” yani ehlileştirme kelimesi kullanılmaktadır (Engelhardt 2017:7, 59; Walter 2010). Yanı sıra “Beheimatung/yerleşme” gibi kavramlar da görülmektedir (Sejdini 2016b). Ehlileştirme kavramının içine, Müslümanların Alman/Avrupa toplumunda yaşayabilir bir İslamî kimliğe sahip kılınmaları, bu kimliği kazandıracak İslam içeriğinin oluşturulması ve bu içeriği benimseyip öğretecek ve buna göre din hizmeti verecek insan gücünün yetiştirilmesi girmektedir (Scharar 20016). Bir nevi Müslüman kimliklerin yeniden inşası söz konusudur. Bu kimliğin, Müslümanı da Müslümanla yaşayan Alman toplumunu da memnun etmesi amaçlanmaktadır. Diğer bir anlatımla; Alman üniversitesindeki İslam ilahiyatından beklenen sadece ve temel olarak geleneksel İslam bilgisini araştırmak ve öğretmek değildir. Aksine gelenek odaklı dinî/İslamî bilgeliğe karşı akılcı eleştirel bir İslam araştırması yapmaktır. (Wissenschaftsrat 2010; Engelhardt 2017:210) Alman Üniversitesine uyumlu bir İslam ilahiyatının ana muhtevasını ve metodolojisini belirlemektir (Sejdini 2016a, 2017; Engelhardt 2017:212). İslam bilgisini yeniden düzenlemek, mevcut bilgiyi aktarmak yerine yeniden üretmek ve dönüştürmektir. Goethe Frankfurt Üniversitesi Bachelor İslam Programının amaçlarında, İslam ilahiyatının muhtevasının geleneksel İslam ilahiyatı disiplinlerini ve metodolojisini içerdiğini, bununla birlikte muhteva ve metodolojide Avrupa bağlamına, bu meyanda hermenötik ve tarihsel-eleştirel yaklaşımlara vurgu yapıldığı görülmektedir (Goethe-Frankfurt Üniversitesi 2011). Bu tür yaklaşım, katılım yoluyla kontrol ilkesi olarak nitelenebilir. İlahiyat, bir üniversite birimi olarak, devletin kendi sınırlarında kalarak, dini toplum üzerinde etki deneyebileceği tek meşru alan olarak görülmektedir. Bu anlamda İslam te-

olojisinin kurulması, Müslüman toplumun dinî sembollerinde bir dönüşümü hedeflemektedir. Üretilen yeni İslam anlayışından beklenen memnuniyetin ölçütleri arasında; evrensel insan haklarını, toleransı, birey özgürlüğünü ve devlet ve toplum biçimi olarak demokrasiyi kabul etmek ve desteklemek gibi hususlar yer almaktadır (Bkz. Sejdini 2016a; 2017).

İslam ilahiyatından beklentiler, ilgili mercilere göre farklılaşabilmektedir. Örneğin devletin beklentisi daha çok ehlileştirme yönündedir (Zähmungsmotive). Politika ve medya ise uyum için anahtar rolü oynayacak din adamlarının ve eğitimcilerinin yetiştirilmesine odaklanmaktadır. Müslüman akademisyenler ise İslam ilahiyatının uyum sorunları için bir araç haline getirilmesini adeta uyum/entegrasyon sorununun dinîleştirilmesi olarak görmekte ve eleştirmektedir.

3.3. İsimlendirme Meselesi

Wissenschaftsrat Alman yükseköğretim sisteminde öngördüğü İslam ilahiyatı için *Islamische Studien/ İslam Araştırmaları* ismini öngörmüştür. Teoloji isminin sadece Hristiyan İlahiyatları için kullanılması, Yahudi ve İslam ilahiyatları için ise *Studien/Araştırmalar* kelimesini kullanılması dikkat çekicidir (Wissenschaftsrat 2101:7, 8). Ancak bunun İslambilim değil İslam ilahiyatı anlamında anlaşılması ve kurgulanması gerektiğine vurgu yapıldığını da belirtmek adilce olur (Wissenschaftsrat 2010:73). Üniversitelerdeki yapılanmalar bu karara istinaden *İslam Araştırmaları* ismi ile başlamıştır. Açılan merkez veya enstitülerde bu niteleme kullanılmıştır. Örneğin: Erlangen Nürnberg Üniversitesinde “das Department Islamisch-Religiöse Studien (DIRS)/ İslamî-Dinî Araştırmalar Bölümü”; Frankfurt Goethe Üniversitesinde “İslamî Araştırmalar Merkezi” kurulmuştur. Ancak kısa süre içinde, ilk profesörlerin atanmasını müteakip, yapılanmalarda ve isimlendirmelerde değişikliğe gidildiği izlenmektedir. İslam İlahiyatı Merkezi adı ile açılan ilk kurum Tübingen üniversitesinde 2011 yılında olmuştur. Osnabrück Üniversitesindeki Kültürlerarası İslam Araştırmalarının adı 2012’de İslam İlahiyatı Enstitüsüne çevrilmiştir. Münster Üniversitesinde de aynı yıl, İslam İlahiyat Merkezi açılmıştır. Merkez veya Enstitülerdeki programların isimlerinde ise İslam Din Eğitimi ve İslam İlahiyatı tercih edilmeye başlanmıştır⁹.

İsimlendirme konusunda tartışmalar da yaşanmıştır. Diğer dinlerin ilahiyatlarından ayrışması açısından İslam Araştırmaları ve İslamî Bilimler isimlerini tercih edenler olduğu gibi, diğer ilahiyatlarla eşit statü ve haklara sahip olması açısından teoloji/ilahiyat ismini savunanlar da bulunmaktadır. İslamî

Bilimler isimlendirmesine, İslambilim ile karışması ihtimalinden dolayı karşı çıkışlar da mevcuttur (Engelhardt 2017:200-203). Sonuçta uygulamada teoloji/ilahiyat kavramı tercih edilmektedir.

Teoloji/İlahiyat kavramının tercihinde üniversite kavramının içeriğine uygun olarak “bilim”e ve bilgi üretmeye vurgu yapması da rol oynamaktadır (Özsoy 2015). Bu anlamda İslamî İlimler ya da İslamî Bilimler isimlendirmelerinin daha çok geleneksel normatif İslam bilimleri yaklaşımını çağrıştırdığından hareket edilmektedir. Dolayısıyla teoloji tercihi aynı zamanda bilgi üretme tercihini de ifade etmektedir. Bu hem üniversite kavramına uyum hem de devlet ile din arasındaki sistemsel ilişkiye uyumlu alakalı bir tercihtir. Engelhardt bunu “İslamî inanç konularının akılcı şekilde araştırılması, Alman bilim sisteminde kabul görürlük açısından da ilahiyat kavramının tercih edilmesinde etkilidir” şeklinde ifade etmektedir (2017:203). Diğer yandan teoloji kavramı Batıda din-içi dinî bilgi üretme sınırlamasına da işaret eder, hatta mezhep-içi bilgi üretmek demek daha doğru olur. Bu vurgu daha çok dışardan bakışla bilgi üreten bir alan olan İslam araştırmaları ve İslambilim nitelenelelerine karşı yapılmaktadır. Bütün bu isimlendirme tartışmalarında Batıda İslam ilahiyatı karşısında bulunan bir önyargının da etkili olduğu açıktır. Bu önyargıya göre, İslam’da akılcı bir İlahiyat geleneği bulunmamaktadır ve mümkün de gözükmemektedir (Bkz. Schmid ve Begic 2015:13-14). İslam ilahiyatının salt geleneği ve aktarımcı olduğu zannedilmektedir.

Bu sebeple bilimsel alan olarak İslam ilahiyatının Allah ve İslam dini üzerine dinî bakışla akılcı bilimsel düşünmeyi/araştırmayı ifade ettiği vurgulanmaya çalışılır (Engelhardt 2017: 203; Özsoy 2015). Bu isimlendirmede İslam Teolojisi/İlahiyatı, İslam dininin Müslüman perspektifinden/İslamî inanç perspektifinden bilimsel/akılcı olarak araştırılmasını, bilgi üretilmesini ve öğretilmesini ifade eder. Buradaki İslam perspektifinden söylemi İslam bilimlerinin muhtevasına işaret eder. İslam bilimleri, İslamî bilgi üretilecek alanlardır. Bilimsel/akılcı araştırma ise yaklaşım ve yöntem boyutuna işaret etmektedir. Bunun içine İslam bilimlerinin kendi yaklaşım ve yöntem bilimlerinin yanında akılcı, eleştirel, karşılaştırmalı ve yaşamla ilişkili araştırmaları mümkün kılacak diğer bilim alanları dahil edilir. Buna nitel ve nicel birçok yöntem bilgisi yanında felsefe, sosyoloji, psikoloji, pedagoji, ekonomi gibi bilgi alanları da girer. Bu alanlar hem yöntemleri hem de bilgi içerikleriyle İslam bilgisi üretmede alet, araç ya da yaklaşım ve yöntem katkısı sunarlar.

Batıda İslam ilahiyatı isimlendirilmesinin tercihinin bir diğer anlamı da bu alanın hukuken İslam cemaati/örgütlenmesiyle kanuni bağlılığına işaret et-

mesidir (Engelhardt 2017:204). Türkiye'de 1949 yılında TBMM'de yapılan tartışmalarda batılı anlamda bir ilahiyat fakültesi hedeflenirken, akılcı, bilimsel yaklaşımı esas alan kısmı kastedilmiş olmalıdır. Laik devletin ilahiyat düzenleyemeyeceği yaklaşımından hareketle cemaat/kurumsal örgütlenmesiyle bağlantısı hiç kastedilmemiştir. Çünkü dinî merci olarak böyle bir kurumsallaşma yoktur, olması da düşünülmemiştir. Diyanet İşleri Riyaseti/Başkanlığı ile ilişkilendirilmemiş olması da bu kurumun dinî bir kurum olarak kurulmasının teyididir.

İlahiyat kavramı teoloji karşılığı olarak kullanıldığında herhangi bir dinden veya mezhepten bağımsız olarak anlaşılması mümkün gözükmemektedir. Türkiye örneğindeki gibi kullanıldığı durumlarda ise, gizil olarak bir din ifadesi söz konusudur. Nitekim ilahiyat fakültesi, din boyutunda hep İslam üzerine bilgi üretmiş ve öğretim yapmıştır. Az ya da çok diğer dinlere ait bilgiler, dinî bilgi değil, din hakkında bilgi mahiyetindedir. Almanya'daki İslam ilahiyatları da bir genel İslam ilahiyatı üzerine kurulmaktadırlar (Özsoy 2015).

Engelhardt Müslüman bilim insanlarının Almanya'da İslam ilahiyatı tercihlerinin arkasında, İslam geleneğinde de yer alan akılcı bilim anlayışını mı yoksa batılı teoloji etkisinin mi yer aldığını sorgulamakta ve yaptığı mülakatların çözümünden geleneğe değil batılı olana referans verdiklerini değerlendirmektedir (2017:206).

3.4. İslam İlahiyatının Gelenekle, Yaşanan İslam'la ve Müslümanlarla Bağlantısı

Alman üniversitelerindeki İslam ilahiyatının en önemli özelliklerinden biri tarihsel-eleştirel ve hermenötik yöntemleri esas almasıdır (Bkz. Sejdini 2016a; 2017; Çavuş 2019). Bu da onun gelenek karşısındaki eleştirel duruşunu ortaya koyar. Bu duruş üzerine yapılandırma şöyle temellendirilir:

Bir ilahiyatın tesisinde üç faktör belirleyici rol oynar. Bunlardan biri dindir. Din, üzerinde bilim yapılacak olan alandır. Diğer bir faktör ise üniversitenin sahip olduğu ya da üniversiteye hakim olan bilim sistemidir. Bir diğeri ise toplumsal ve politik şartlardır. Bu faktörler açısından bakıldığında bir dinin ilahiyat fakültesinin tesisinde içinde yaşanan çevre ki bu genelde bir ülke veya eyalet olabilir, üst başlık olarak aynı din olsa bile farklı özelliklere sahip olmayı gerektirebilir (Engelhardt 2017: 206; geniş bilgi için bkz. Gharaibeh vd. 2015). İlahiyatın bağlamsal oluşunun, onun bir üst karakteri olduğundan

hareket edilince, Batıda kurulmakta olan İslam ilahiyatlarının gelenekten ve diğer ülkelerden farklı olması normalleştirilmektedir. Nitekim Batıda kurulan İslam ilahiyat fakültelerinin hedefi ve iddiası bu yöndedir. Politika, bilim çevreleri ve çoğu İslam profesörü bu görüştedir (Engelhardt 2017: 207). Ancak dinî cemaatlerin özellikle de mensuplarının aynı görüşte olmadığı, cami ve derneklerde yapılacak kısa gözlem ve müzakerelerde kendini göstermektedir. Gözlemlerime göre dinî cemaat temsilcilerinin kanunlar çerçevesinde sürece dahil olmaları, kabul ve desteklemekten ziyade boyun eğme ve/veya uzak durma şeklinde kendini göstermektedir. Bu konuda Almanya ve Avusturya'da birçok tecrübem söz konusudur. Literatüre yansıyan eleştirilere de rastlamak mümkündür (Bkz. Karahan 2013). Bununla birlikte, tabiatı gereği Avrupa'daki İslam ilahiyatlarının Müslüman cemaatlerinin beklentilerine değil, daha üst bir yaklaşımla yapılacağını belirten görüşler de yer almaktadır. (Özsoy 2015:63).

Engelhardt'ın tespitlerine göre Müslüman Profesörler geleneğin eleştirel değerlendirme ile uyarlanması tutumunu göstermektedirler (2017:214). Bununla birlikte, geleneğe karşı eleştirel durmanın da İslam ilahiyat geleneğinin bir parçası olduğundan söz ederek gelenek-modernlik dikotomisi yaratmanın doğru olmadığını belirtenler de mevcuttur (2017:216). Geleneği aynen aktarmak zaten geleneğe bağlılık değil bir anakronizm olur görüşünü vurgulayanlar bulunmaktadır. Bu tutumlar bağlamsallığı bir boyutu ile desteklerken diğer bir boyutu ile desteklememektedir. Çünkü cemaate yönelik bağlamsallık bir dinin, bir mezhebin inanılan ve yaşanılan bağlamını zorunlu kılmaktadır. Bu da bağlı olunan bir İslamî bilgi sistemine, yani geleneğe işaret etmektedir. Üniversitedeki İslam ilahiyatının geleneğe, ulemaya ve bilgiye eleştirel durması, bilimsel ve toplumsal etkenler açısından legal ve gerekli olsa da cemaate ve onların inandığı ve yaşadığı dine uygunluk ve kabul görürlük açısından oldukça sorunludur.

3.5. Hıristiyan İlahiyatlarla İlişkisi ve Konumu

Alman üniversitesinde İslam ilahiyatı ile ilgili tartışılan bir konu da, isimlendirme meselesinde de gündeme geldiği gibi, diğer ilahiyatlarla ilişkisi ve onlar karşısındaki konumudur. İslam ilahiyatı üniversitede diğer ilahiyatlarla eşit statüde bir alan mıdır sorusu öne çıkmaktadır.

Bu noktada genel kabul konum olarak eşitlik yönündedir. Ancak görev itibarıyla farklılaşmaktan söz edilir. Hıristiyan ilahiyat bilimi geleneğe bağlı bir ilahiyat bilimidir. Ancak İslam ilahiyatı bu noktada onun kadar geleneğe

bağlı olamaz/olmamalıdır, görüşü ileri sürülmektedir. Çünkü onun yeni bir İslam anlayışı geliştirme görevi bulunmaktadır (Wissenschaftsrat 2010; Engelhardt 2017:10,86; Sejdini 2016a; 2017; Scharar 2016). Bu görevi yerine getirme sürecinde Hristiyan ilahiyatını örnek olarak üniversite sistemindeki eşit yerini alabilir. İslam ilahiyatının Hristiyan ilahiyatını örnek alması yaklaşımında, esasen akılcı ve bilimsel ilahiyat yaklaşımının sadece Hristiyan ilahiyatına ait olduğu; bu anlamda İslam ilahiyatından söz edilemeyeceği gibi anlayışların da etkisi vardır (Schmid ve Begic 2015: 13-14). Bu itibarla Hristiyan teolojilerle ilişki de özellikle vurgulanır. İlişki noktaları ise metotlarda, konu alanlarında ve bir bilim alanı olarak üniversitede yer alıp yapılanma noktasında gösterilir. Ortak metot konusunda tarihsel-eleştirel yaklaşım ve metinlerin yorumlanmasında hermenötik yöntemin kullanılması öne çıkarılır (Bkz. Çaviş 2019; Ghaffar 2015). Din eğitimi alanında da birçok ortak metottan söz edilir (Engelhardt 2017:233).

3.6. Pozisyonu ve İslambilimle ilişkisi

Engelhardt'ın mülakat sonuçlarına göre Almanya'daki Müslüman Profesörler İslam ilahiyatını felsefe ile İslambilim arasında bir yerde görmektedirler. Hristiyan teolojisi de benzer pozisyonudadır. Bu çerçevede, İslam ilahiyatı ile İslambiliminin uyumlu çalışmasından söz edilmektedir. Özellikle de konu ve yöntem ortaklığına dikkat çekilmektedir. Aynı konuları aynı yöntemle çalışmak gibi. İlahiyatın da İslambilim gibi tarihsel-eleştirel, hermenötik ve hatta ampirik metodları kullandığından ve kullanması gerektiğinden söz edilir (2017:229).

İslam ilahiyatının İslambilim ile ilişkisi, İslam teolojisinin üniversitede yer edinmesi ve toplumsal-politik beklentileri ilmi olarak karşılaması ile İslambilimin üniversitedeki yerinden olması arasında tartışılmaktadır. Kimileri Alman üniversitesinde kabul görececek bir İslam ilahiyatının, İslambilimin kullanmakta olduğu bilimsel metotları kullanması gerektiğini belirtmektedir. Bunlardan bazılarının göre zaten İslam ülkelerindeki İslam ilahiyatları da böyle yapmaktadır ya da oryantalistlerin metotlarına dayanmaktadırlar. Kimileri ise, İslam İlahiyatının böyle yapması durumunda İslambilimi bölümlerinin üniversitelerde kapanmak zorunda kalacağını, İslam konusunda her türlü söz söyleme tekelinin İslam ilahiyatına geçeceğini belirtmektedirler. Bununla birlikte İslam ilahiyatının iman/dindarlık odaklı çalışması gerektiğinden hareketle İslambilim ile metodolojik ayrımına işaret edenler de bulunmaktadır (Engelhardt 2017:229-232).

3.7. Öğretim Elemanları: Profesörler

Almanya’da ve Avrupa’da İslam ilahiyatı oluşum halinde bir akademik alandır. İslam konusunda geleneği olan ise İslambilim alanıdır. İslam ilahiyatı ile ilgili gelişmelerde İslambilimciler söz sahibidir. Üstelik İslam ilahiyatı profesörü olarak atananların önemli bir kısmı İslambilim mezunudur. Hatta bunların çoğu kendilerini hala İlahiyatçı değil, İslambilimci olarak görmektedir (Engelhardt 2017:182-184).

Almanya’daki İslam ilahiyatının gelişiminde, kuruluş aşamasında görev alan akademisyenlerin belirleyiciliği vardır ve beklenmektedir. Bir profesör ile kuruluşu başlatılan İslam ilahiyatı programı, bölümü ya da fakültesi, o profesörden geniş bir İslam ilahiyatı perspektifi ve bilgisi beklenmektedir. Diğer bir deyişle sadece kendi alanında değil, Almanya’da İslam ilahiyatının bütünü hakkında fikir ve eylem beklenmektedir (Engelhardt 2017:46-47).

İslam İlahiyat Profesörlerinin seçiminde, nasıl bir bilgi anlayışına sahip oldukları ve hangi alanlarla ilgilendiklerine dikkat edilir. Geleneksel İslam bilgisi taraftarı ve normatif teoloji yaklaşımı sahibi olanlar genellikle tercih edilmez.

İslam profesörü olarak atananlar arasında kendi alanlarının temsilcisi olarak gösterilebilecek düzeyde alan temsilcileri de yoktur. 2015’e kadar İslam pedagojisi alanında atanmış olanlardan sadece Hadis, Fıkıh, İslam Tarihi ve İslam Felsefesi alanlarında birer ikişer kişi söz konusudur (Engelhardt 2017:47).

3.8. İslam İlahiyatının İçeriği

Engelhardt İslam ilahiyatının muhtevasının belirlenmesinde üç faktörün etkili olduğunu tespit etmektedir. Bunları; toplumsal-politik, epistemik ve bilimsel-sistemik belirleyiciler olarak nitelemektedir. Ki bunlar, yukarıdan beri üzerinde durulduğu gibi, üniversitede İlahiyat için genel kabul gören hususlardır (Bkz. Honerkamp 2017; Stock 1975).

Toplumsal-politik faktör; Müslümanların dinî anlam sistemlerini evcilleştirmeyi/ehlileştirmeyi amaçlamaktadır. Dolayısıyla muhteva ve yöntem açısından bu yönde beklentileri vardır. Daha çok uyumla ilişkilidir. Hangi İslam uyuma müsaittir? Sorusu çerçevesinde ele alınır. İslam’a yabancı/bilinmeyen rolünde bakılır. Ne dosttur, ne de düşman.

Epistemik faktör; İslam İlahiyatının proto-bilimsel epistemik içeriğini ortaya koymak için İslam geleneğindeki dinî bilgi sistematüğünü ele almaktadır. Bu da geleneksel İslam ilimlerini ve muhtevalarını sisteme dahil etmektedir.

Bilimsel sistematik faktör ise; İslam İlahiyatının yaklaşım ve yöntem olarak Alman üniversitesinde yer alan Hristiyan teolojisine ve İslambilime benzer şekilde bilgi üretmesini hedefleyen etkidir (2017:59).

Sonuç

Avrupa üniversitelerinde İslam ilahiyatı henüz oluşum aşamasındadır. Politik ve toplumsal yaklaşımlar ve beklentiler çerçevesinde belirlenmiş gözüken ilk hedef, İslambilim yapılanmalarını da örnek olarak Hristiyan ilahiyatlarıyla eş değer bir statü, amaç, muhteva ve yöntemle kurumsallaşmaktır. Genel amacı ise Avrupa'da yaşayabilir ve kendisiyle yaşanabilir bir İslam anlayışı üretmektir. Görevi ise bu İslam anlayışını üretmenin yanında onu öğretecek ve buna uygun din hizmeti verecek insan gücünü yetiştirmektir. Buna Müslüman akademisyen yetiştirmek de dahildir.

Bu ilahiyatın temel özellikleri arasında gelenek odaklı çalışmamak, Avrupa'daki Müslümanları içinde yaşadıkları toplumla birlikte göz önünde bulundurmak, akılcı, aydınlanmış yaklaşım ve yöntemlerle çalışmak, İlahiyat dışı uygun bilimsel yaklaşımları İslam ilahiyatına entegre ederek çalışmak, farklı İslam anlayışlarına cevap vermek gibi hususlar zikredilmektedir (Engelhardt 2017:208-209).

İmkanlar ve sorunlar bağlamında bakılacak olursa, zikredilen her hususun bir taraftan bir imkan ama aynı zamanda bir sorun teşkil ettiğini değerlendirmek mümkündür. Devletin finanse etmesi, üniversitede yer verilmesi, diğer ilahiyatlarla eşit görülmesi, Müslümanları muhatap alması, akılcı ve bilimsel yaklaşımı ön görmesi gibi hususların her biri bir imkan olduğu kadar bir sorun olarak da tezahür edebilme özelliği göstermektedir.

En önemli sorun ise, gelenekten ve gelinen kültürlerin etkisinden koparılmış bir Avrupa İslam anlayışı üretme yaklaşımının Müslümanlar tarafından kabul görmemesidir. Bu durum, hem kurumların hem de Profesörlerinin marjinalleştirilmesine götürmektedir.

Önerilebilecek en önemli husus ise geleneği ve Müslümanları nazarı dikkate alan bir İslam ilahiyatı yaklaşımını benimseyerek ve bunu Müslümanlar nezdinde meşrulaştırarak çabalarla yürütmektir.

Notlar

¹ Bunlara örnek olarak; İmam yetiştirmek için faaliyet gösteren Paris'teki Institut Musulman de la Grande Mosquee de Paris ve Chateau Chinon'daki Institut Europeen des Sciences Humaines gösterilebilir.

- 2 (Bu konuda Perspektif dergisinin Ocak 2019 tarihli 277. sayısındaki makaleler incelenebilir.)
- 3 Örneğin Hollanda 2008’de Müslüman din görevlilerini ülkesinde yetiştirme kararı aldı; Avusturya 2015’de yenilediği İslam Kanunuyla din görevlilerinin dışardan finansmanını yasakladı. Camilerde görev yapacak din görevlilerinin Viyana Üniversitesi İlahiyat Programından denklik alması şartını getirdi. (Bundesgesetz über die äußeren Rechtsverhältnisse islamischer Religionsgesellschaften – Islamgesetz 2015. <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=20009124>).
- 4 Almanya’da açılan İslam İlahiyatı kurumlarının isimleri ve web adresleri:
Zentrum für Islamische Theologie. <https://www.uni-muenster.de/ZIT/Zentrum/index.html>
Department Islamisch-Religiöse Studien (DIRS) <https://www.dirs.phil.fau.de/>
Zentrum für Islamische Studien <https://www.uni-frankfurt.de/64182212/home>
Zentrum für Islamische Theologie (ZITh) <https://uni-tuebingen.de/fakultaeten/zentrum-fuer-islamische-theologie/zentrum.html>
Das Institut für Islamische Theologie an der Universität Osnabrück (IIT) https://www.islamische-theologie.uni-osnabrueck.de/startseite.html?no_cache=1
Berliner Institut für Islamische Theologie <https://www.islamische-theologie.hu-berlin.de/de>
Seminar für Islamische Theologie. <https://kw.uni-paderborn.de/seminar-fuer-islamische-theologie>
- 5 Bunlardan ilki Prof. Dr. Halit Ünal, ikincisi ise Prof. Dr. Cemal Tosun’dur. (Bkz. Lähne-
mann 2017)
- 6 Sırasıyla Prof. Dr. Mehmet Emin Köktaş, Prof. Dr. Tahsin Görgün ve Prof. Dr. Ömer
Özsoy
- 7 Planlamada Münster ve Osnabrück’ün ortak bir tek program kurmaları öngörülmüştü.
Ancak ikisi bağımsız olarak kurumsallaştılar.
- 8 Bunun yanında 27-28 Ocak 2019 tarihlerinde Viyana Üniversitesinde gerçekleştirilen ve
Avrupa genelinde açılan çoğu İslam Yükseköğretim kurumundan akademisyenlerin katıldıkları
“Fachtagung: Die Zukunft der islamischen Theologie und Religionspädagogik in
Europa im Spannungsfeld von Wissenschaft, Politik und Gesellschaft”/”Bilim, Siyaset ve
Toplum Geriliminde Avrupa’da İslam İlahiyatı ve Din Eğitiminin Geleceği” konulu iki
günlük sempozyumda aldığım notlar da katkı sunmuştur. Ayrıca, 2019 Bahar döneminde,
Mart ve Nisan aylarında Innsbruck Üniversitesi İslam Din Eğitimi Enstitüsünde davetli
Misafir Profesörlük sürecinde edindiğim deneyimler ve sunduğum “Avrupa’da İslam İla-
hiyatı: İmkanlar ve Sorunlar” konulu tebliğ ve tartışmaları da metnin oluşumunda katkı
sunmuştur.
- 9 İsimlendirmeler konusunda 4. Dipnotta verilen web adreslerine bakılabilir.

Kaynaklar/References

- Al Abdaoui K. & Kramer, M. (2017). “Eine islamische Theologie europäischer Prägung
als Integrationsinstrument im 21. Jahrhundert”. Österreichische Gesellschaft für
Europapolitik. https://oegfe.at/wordpress/wp-content/uploads/2017/01/OEGfE_Policy_Brief-2017.01.pdf. (Erişim: 01.09.2020).

- Arabacı, F. (2003). Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik. Haz. J. Bauberot. İstanbul: Ufuk Kitapları.
- Aslan, E. (2009). Vorwort. Islamische Erziehung in Europa-Islamic Education in Europe. Ed. E. Aslan. Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag: 9-10.
- Aslan, E. (Ed) (2009). Islamische Erziehung in Europa-Islamic Education in Europe. Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag.
- Aydın, E. (2019). Avrupa Müslümanları Köln'de Buluştu. <https://www.muhabirce.de/2019-01-03/avrupa-muslumanlari-kolnde-bulustu>. (Erişim: 30.10.2020)
- Bundesministerium für Bildung und Forschung. "Islamische Theologie". <https://www.bmbf.de/de/islamische-theologie-367.html> (Erişim: 27.7.2019)
- Chritians, L. (2009). Islam und Erziehung nach belgischem Gesetz. Islamische Erziehung in Europa-Islamic Education in Europe. E. Aslan. Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag: 13-42.
- Çavış, F. (2019). Den Koran verstehen lernen-Perspektiven für die hermeneutisch-theologische Grundlegung einer subjektorientierten und kontextbezogenen Korandidaktik. Yayınlanmamış Doktora Tezi: Fakultät für LehrerInnenbildung der Leopold-Franzens-Universität Innsbruck.
- Engelhardt, J. F. (2017). Islamische Theologie im deutschen Wissenschaftssystem. Wiesbaden: Springer Fachmedien Wiesbaden GmbH.
- Fuess, A. (2007). "Islamic Religious Education in Western Europe: Models of Integration and the German Approach". *Journal of Muslim Minority Affairs*, 27(2): 215-239.
- Goethe-Frankfurt am Main Üniversitesi. (2011). Ordnung für den Bachelorstudiengang Islamische Studien des Fachbereichs Sprach- und Kulturwissenschaften an der Johann Wolfgang Goethe - Universität vom 14.07.2010 in der Fassung vom 6. Oktober 2011. Pdf. <http://publikationen.ub.uni-frankfurt.de/frontdoor/index/index/year/2013/docId/28096>. (Erişim: 10.10.2020).
- Ghaffar, Z. A. (2015). "Über die Bedingung der Möglichkeit historisch-kritischer Methode als Traditionskritik in der islamischen Theologie." in: Zwischen Glaube und Wissenschaft-Theologie in Christentum und Islam. Ed. M. Gharaibeh vd. Regensburg: Verlag Friedrich Pustet.
- Gündoğdu, A. (2019). Dosya: Batı Avrupa'da İmam Eğitimi. Hollanda'da 30 Yıllık Tartışma: İmam Eğitimi. <https://perspektif.eu/2019/01/06/fransanın-statusuz-imamlari-ve-fransada-imam-egitimi/> (Erişim: 27.10.2020)
- Halstead, J. M. (2009). Islamic Education in The United Kingdom. Islamische Erziehung in Europa-Islamic Education in Europe. Ed. E. Aslan. Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag: 179-202.
- Honerkamp, J. (2017). Die Idee der Wissenschaft, Ihr Schicksal in Physik, Rechtswissenschaft und Theologie, Berlin-Heidelberg: Springer Verlag.
- Islamgesetz (2015). Bundesgesetz über die äußeren Rechtsverhältnisse Islamischer Religionsgesellschaften –[https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe? Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=20009124](https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=20009124). (Erişim: 09.10.2020).
- Jackson, R. (2014). Signpost-Policy and Practice for Teaching About Religions and non-religions World Views in Intercultural Education. Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- Jackson, R., Miedema, S., Weisse, W. and Willaime, J.-P. (eds). (2007). Religion and Education in Europe: Developments, contexts and debates. Münster: Waxmann.

- Jaspers, K. (1961). Die Idee der Universität. Die Idee der Universität. Eds. K. Jaspers and K. Rossmann. Berlin-Heidelberg: Springer Verlag: 41-165.
- Joundi, K. (2009). Islamic religious education in the Netherlands. *Islamische Erziehung in Europa-Islamic Education in Europe*. Ed. E. Aslan. Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag: 283-300.
- Karahan, E. (2013, 2. 25). Islamische Theologie an deutschen Universitäten-Die Problematik der fehlenden Vertretung der Muslimischen Gemeinschaften. <https://independent.academia.edu/EnginKarahan>. (Erişim: 16.9.2020)
- Khorchide, M. (2012). Einleitung. Herausforderungen an die Islamische Theologie in Europa-Challenges for Islamic Theology in Europe. Eds. Khorchide, M.& von Stosch, K. Freisburg: Herder Verlag GmbH.
- Köseoğlu, F. (2019). Dosya: Batı Avrupa'da İmam Eğitimi. Fransa'nın 'Statüsüz' İmamları ve Fransa'da İmam Eğitimi. <https://perspektif.eu/2019/01/06/fransanın-statusuz-imamlari-ve-fransada-imam-egitimi/> (Erişim: 27.10.2020)
- Köylü, M. & Turan, İ. (2020) Karşılaştırmalı Din Eğitimi. Ankara: Nobel.
- Lähnemann, J. (2017). Lernen in der Begegnung. Göttingen: Vanenhoeck&Ruprecht Verlag.
- Lähnemann J. (2019) Pionierin im interreligiösen religionspädagogischen Dialog-Beyza Bilgin bei den Interbationalen Nürnberger Foren zur Kulturbegegnung. Prof. Dr. Beyza Bilgin'e Armağan-Beyza Bilgin'de Din Eğitimi, Din Eğitiminde Beyza Bilgin. Ed. M. Selçuk, C. Tosun ve R. Doğan, Ankara: Grafiker Yayınları:303-324.
- Landesinstitut für Schule und Weiterbildung. (1986). Religiöse Unterweisung für Schüler Islamischen Glaubens. Soest: Soester Verlagskontor.
- Özkan, Y. (2020). Belçika, 'Yabancı Etkilerden Korumak İçin' İmamları Kendi Eğitecek. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-51257191> (Erişim: 28.10.2020)
- Özsoy, Ö. (2015). Islamische Theologie als Wissenschaft-Funktionen, Methoden, Argumentationen. Zwischen Glaube und Wissenschaft-Theologie in Christentum und Islam. Ed. M. Gharaibeh et. al. Regensburg: Verlag Friedrich Pustet.
- Pew Research Center. (2017). Europe's Growing Muslim Population. (<https://www.pewforum.org/2017/11/29/europes-growing-muslim-population>) (Erişim:1.09.2020)
- Posener, A. (2020). Wir brauchen eine deutsche Imam-Ausbildung. <https://www.welt.de/debatte/kommentare/article218827230/Islam-Wir-brauchen-eine-deutsche-Imam-Ausbildung.html> (Erişim: 30.10.2020)
- Sachverständigenrat deutscher Stiftungen für Integration und Migration (SVR). (2016). Viele Götter, ein Staat: Religiöse Vielfalt und Teilhabe im Einwanderungsland-Jahresgutachten 2016 mit Integrationsbarometer https://www.svr-migration.de/wp-content/uploads/2016/04/SVR_JG_2016-mit-Integrationsbarometer_WEB.pdf
- Sakaranaho, T. (2009). Constructing Islamic Identity: The Education of Islam in Finnish State Schools. *Islamische Erziehung in Europa-Islamic Education in Europe*. Ed. E. Aslan. Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag: 109-127.
- Scharar, M. (2016). Eine islamische Theologie und Religionspädagogik, »mit der wir leben können«. *Islamische Theologie und Religionspädagogik in Bewegung. Neue Ansätze in Europa*. Ed. Z. Sejdini. Bielefeld: Transcript Verlag:119-132.
- Schmid, H. & Begic, E. (2015). Zur Einführung. Zwischen Glaube und Wissenschaft-Theologie in Christentum und Islam. Eds. M. Gharaibeh vd. Regensburg: Verlag Friedrich Pustet.

- Sejdini, Z. (2016a). Zwischen Gewissheit und Kontingenz- Auf dem Weg zu einem neuen Verständnis von islamischer Theologie und Religionspädagogik im europäischen Kontext. *Islamische Theologie und Religionspädagogik in Bewegung*. Ed. Z. Sejdini. Neue Ansätze in Europa. Bielefeld: Transcript Verlag:15-32.
- Sejdini, Z. (2016b). Einleitung. *Islamische Theologie und Religionspädagogik in Bewegung*. Neue Ansätze in Europa. Ed. Z. Sejdini. Bielefeld: Transcript Verlag: 9-13.
- Sejdini, Z. (2017). *Islamische Theologie an europäischen Universitäten*. Islam Europäischer Prägung. Österreichischer Integrationsfond. Wien: Trisys – DI Hans Gruber KG: 98-109.
- Statista, (2020). Prognose zur Anzahl der Muslime in Europa und weltweit bis 2050 <https://de.statista.com/statistik/daten/studie/1116360/umfrage/anzahl-der-muslime-in-europa-und-weltweit/> (Erişim: 29.10.2020)
- Stock, A. (1975). "Theologie und Wissenschaftstheorie". *Verkündigung und Forschung*. 20 (2): 2-32. DOI: <https://doi.org/10.14315/vf-1975-0202>
- Walter, C. (2010). Die Zähmung der Religion. <https://www.faz.net/aktuell/politik/staat-und-recht/gastbeitrag-die-zaehmung-der-religion-11078655.html> (Erişim: 15.10.2020)
- Wissenschaftsrat. (2010). "Empfehlungen zur Weiterentwicklung von Theologien und religionsbezogenen Wissenschaften an deutschen Hochschulen". https://www.bmbf.de/files/Wissenschaftsrat_Empfehlung_.pdf (Erişim: 27.7.2019)

İnternet Kaynakları:

- <https://uclouvain.be/fr/facultes/theologie/cder-islam.html> (Erişim: 1.09.2020)
- <https://www.bmbf.de/de/islamische-theologie-367.html> (Erişim: 27.7.2019)
- <https://www.pewforum.org/2017/11/29/europes-growing-muslim-population/> (Erişim: 1.09.2020)